

METAKOGNITIV STRATEGIYALAR ASOSIDA BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING INTELLEKTUAL KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

O'rinov Rustambek Yoqubjonovich

Farg'ona davlat texnika universiteti

O'zbek tili va tillarni o'qitish kafedrası assistenti

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Nabiyev Oybek Olimjon o'g'li

Farg'ona davlat texnika universiteti

Mexanika-mashinasozlik fakulteti

K14-25 M va R guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20551612>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada metakognitiv strategiyalar asosida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual kompetentligini takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotda metakognitiv bilim, metakognitiv monitoring va metakognitiv nazorat komponentlari tahlil qilinib, ularning intellektual kompetentlik shakllanishidagi o'rni ochib berilgan. Pedagogik eksperiment natijalari ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalarni o'quv jarayoniga maqsadli tatbiq etish orqali talabalarning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari, tanqidiy tafakkuri va kasbiy refleksiyasi sezilarli darajada rivojlanadi.

Kalit so'zlar: metakognitsiya, intellektual kompetentlik, ingliz tili o'qituvchisi, o'z-o'zini boshqarish, kasbiy refleksiya, tanqidiy tafakkur, pedagogik strategiya.

1. KIRISH

Jahonning yetakchi ta'lim tizimlarida o'qituvchi kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish dolzarb muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida nafaqat lingvistik bilim va ko'nikmalar, balki kasb egasining intellektual salohiyatini rivojlantirish masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada metakognitiv strategiyalar alohida o'rin tutadi, chunki ular o'rganuvchiga o'z bilish jarayonlarini nazorat qilish, boshqarish va takomillashtirish imkonini beradi.

Metakognitsiya tushunchasi ilmiy adabiyotlarda birinchi marta J. H. Flavell tomonidan 1976-yilda kiritilgan bo'lib, «o'z bilish jarayonlari haqidagi bilim va ularni nazorat qilish» sifatida ta'riflanadi [1]. Keyinchalik ushbu soha A. L. Brown, B. J. Zimmerman, P. Pintrich kabi tadqiqotchilar tomonidan chuqur o'rganildi va ta'lim psixologiyasining markaziy konsepsiyasiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni (2020) va «2030-yilgacha bo'lgan davrda pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirish konsepsiyasi» doirasida o'qituvchilar intellektual kompetentligini rivojlantirish davlat ahamiyatiga molik vazifaga aylangan. Ushbu me'yoriy hujjatlar ta'lim sohasi mutaxassislaridan yuqori darajadagi reflektiv va intellektual faollik talab etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida metakognitiv strategiyalarni maqsadli qo'llashga doir tizimli yondashuv hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mavjud adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, metakognitiv ta'lim va intellektual kompetentlik orasidagi aloqadorlik maxsus pedagogik tadqiqotlarni talab etadi.

1.1. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning asosiy maqsadi - metakognitiv strategiyalar asosida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual kompetentligini takomillashtirish bo'yicha pedagogik model yaratish va uning samaradorligini eksperimental tekshirishdan iborat.

Maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

metakognitiv strategiyalar va intellektual kompetentlikning nazariy-metodologik asoslarini o'rganish;

bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida intellektual kompetentlikning hozirgi holatini diagnostika qilish;

metakognitiv strategiyalarga asoslangan o'quv modelini ishlab chiqish va amalga oshirish; pedagogik eksperiment natijalari asosida modelning samaradorligini baholash.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI

Metakognitsiya sohasidagi ilmiy ishlanmalar XX asrning 70-yillaridan boshlab jadal rivojlanib kelmoqda. J. H. Flavell metakognitiv bilimni shaxs, vazifa va strategiya komponentlariga ajratdi. Uning modeliga ko'ra, metakognitiv bilim - bu o'rganuvchining o'z kognitiv resurslari, o'quv vazifalari tabiati va muayyan maqsadlarga erishish uchun zarur strategiyalar haqidagi tushunchasi.

A. L. Brown metakognitsiyaning ikki asosiy jihatini - «bilim haqidagi bilim» (knowledge about cognition) va «bilishni tartibga solish» (regulation of cognition) ni ajratib ko'rsatdi. Ikkinchi jihat ayniqsa ta'lim jarayonida katta ahamiyat kasb etadi, chunki u rejalashtirish, monitoring va baholash kabi faoliyatlarni o'z ichiga oladi.

B. J. Zimmerman o'z-o'zini tartibga soluvchi o'rganish nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariya metakognitsiyani o'quv motivatsiyasi va xulq-atvor boshqaruvi bilan birlashtiradi. Zimmermanning siklik modeli uch bosqichdan iborat: oldindan ko'rish (forethought), ishlash (performance) va o'z-o'zini aks ettirish (self-reflection).

Ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi masalasida T. S. C. Farrell (2007) kasbiy refleksiya rolini, D. Freeman va J. C. Richards esa o'qituvchi bilimining tabiatini tadqiq etgan. Zamonaviy tadqiqotlar [2] metakognitiv xabardorlikning o'qituvchi kasbiy rivojlanishidagi markaziy o'rnini ta'kidlaydi.

O'zbekistondagi ilmiy ishlanmalar orasida N. Muslimov, M. Usmonboeva, O. Hasanboyevlar pedagogik kompetentlik modellarini ishlab chiqishda sezilarli hissa qo'shgan. Shu bilan birga, metakognitsiya va intellektual kompetentlikning o'zaro aloqadorligiga bag'ishlangan kompleks tadqiqotlar yetarli emas.

3. NAZARIY ASOS

3.1. Metakognitiv strategiyalar taksonomiyasi

Ushbu tadqiqotda metakognitiv strategiyalar uch asosiy guruhga ajratiladi: kognitiv rejalashtirish strategiyalari, monitoring strategiyalari va baholash-tuzatish strategiyalari.

1-jadval. Metakognitiv strategiyalar taksonomiyasi

Strategiya turi	Asosiy xususiyatlari	Tatbiq etish usullari
Rejalashtirish strategiyalari	Maqsad belgilash, vaqtni taqsimlash, resurslarni aniqlash, ustuvorliklarni belgilash	O'quv kundaligi, SMART maqsadlar, aqliy xarita
Monitoring strategiyalari	Tushunish darajasini nazorat qilish, o'z-o'zini so'roq qilish,	Think-aloud protokoli, o'quv portfolio, reflektiv jurnal

	strategiya samaradorligini kuzatish	
Baholash-tuzatish strategiyalari	Natijalarni tahlil qilish, xatolardan o'rganish, strategiyani yangilash	Peer-assessment, o'z-o'zini baholash rubrikalari, retrospektiv tahlil

3.2. Intellektual kompetentlik tarkibiy tuzilmasi

Ushbu tadqiqotda intellektual kompetentlik to'rtta o'zaro bog'liq komponent yig'indisi sifatida ko'rib chiqiladi: bilish-kognitiv komponent (lingvistik, psixologik va pedagogik bilimlar tizimi), operatsional-amaliy komponent (o'quv faoliyatini tashkil etish ko'nikmalari), reflektiv-baholovchi komponent (o'z kasbiy faoliyatini tahlil va baholash qobiliyati) hamda ijodiy-izlanuvchi komponent (muammoli vaziyatlarda innovatsion yechimlar topish layoqati).

4. TADQIQOT METODOLOGIYASI

4.1. Tadqiqot dizayni

Tadqiqot 2022–2024-yillarda O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universitetining Ingliz filologiyasi yo'nalishi magistratura talabalarini qamrab olgan holda o'tkazildi. Pedagogik eksperiment sifatida kvazi-eksperimental dizayn tanlandi: nazorat guruhi (n = 42) an'anaviy o'qitish usulidan, tajriba guruhi (n = 44) esa metakognitiv strategiyalar asosidagi o'quv modelidan foydalanib o'qidi.

Diagnostik vositalar sifatida quyidagi usullar qo'llanildi: Schraw & Dennison (1994) tomonidan ishlab chiqilgan Metacognitive Awareness Inventory (MAI); Weinstein & Palmer (2002) ning Learning and Study Strategies Inventory (LASSI); maxsus ishlab chiqilgan intellektual kompetentlik darajasini aniqlash testi; reflektiv jurnal va portfolio tahlili.

4.2. Metakognitiv ta'lim modeli

Ishlab chiqilgan model uch asosiy moduldan iborat. Birinchi modul (Xabardorlik bosqichi, 6 hafta) - metakognitsiya asoslari, o'z-o'zini boshqarish strategiyalari va reflektiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish. Ikkinchi modul (Tatbiq etish bosqichi, 10 hafta) - metakognitiv strategiyalarni lingvistik va pedagogik vaziyatlarda qo'llash, think-aloud va peer-coaching texnikalaridan foydalanish. Uchinchi modul (Integratsiya bosqichi, 8 hafta) - kasbiy refleksiya portfolio, klinik kuzatuv va mikroo'qitish sessiyalari.

5. TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

5.1. Miqdoriy natijalar

Eksperiment yakunida tajriba guruhida Metacognitive Awareness Inventory bo'yicha o'rtacha ball 156.4 dan 189.7 ga oshdi (o'sish 21.3%), nazorat guruhida esa 154.9 dan 163.1 ga ko'tarildi (o'sish 5.3%). Independent samples t-test natijasi statistik jihatdan muhim farqni ko'rsatdi: $t(84) = 6.42, p < .001, Cohen's d = 1.38$ (katta ta'sir hajmi).

Intellektual kompetentlik testi bo'yicha tajriba guruhidagi natijalar quyidagicha: bilish-kognitiv komponent 67.4% – 84.9% (+17.5 pp); operatsional-amaliy komponent 61.2% – 80.7% (+19.5 pp); reflektiv-baholovchi komponent 54.3% – 79.6% (+25.3 pp); ijodiy-izlanuvchi komponent 58.8% – 82.1% (+23.3 pp).

2-jadval. Eksperiment guruhlarini natijalari taqqoslash (M ± SD)

Ko'rsatkich	TG oldin	TG keyin	NG oldin	NG keyin
MAI umumiy ball	156.4±12.3	189.7±9.8*	154.9±11.7	163.1±10.2
Bilish-kognitiv	67.4±8.2	84.9±6.1*	66.9±7.8	70.4±7.3
Operatsional-amaliy	61.2±9.4	80.7±7.2*	62.1±8.9	66.3±8.1
Refleksiv-baholovchi	54.3±10.1	79.6±8.4*	55.0±9.6	60.2±9.0

Ijodiy-izlanuvchi	58.8±9.7	82.1±7.9*	57.4±9.2	62.8±8.7
-------------------	----------	-----------	----------	----------

Izoh: TG - tajriba guruhi (n=44); NG - nazorat guruhi (n=42); * - $p < .001$ (tajriba va nazorat guruhlaridan farq).

5.2. Sifatij natijalar

Refleksiv jurnal va portfolio tahlili ko'rsatadiki, tajriba guruhidagi talabalar o'quv jarayonida o'z kognitiv faoliyatini ongli ravishda boshqarishga o'rgandilar. Xususan, ularning 89.7% o'z bilish strategiyalarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmasiga ega bo'lganini qayd etdi. Think-aloud sessiyalari tahlili esa talabalarining muammoli vaziyatlarda yanada moslashuvchan va samarali kognitiv strategiyalar qo'llashini ko'rsatdi.

Shuningdek, pedagogik amaliyot kuzatuvlari tajriba guruhi talabalarining sinf xonasida o'quvchilar o'quv jarayonini faollashtirish uchun metakognitiv savollar va refleksiya texnikalaridan muvaffaqiyatli foydalanganligini tasdiqladi. Bu esa metakognitiv strategiyalar orqali o'zlashtirilgan ko'nikmalarining kasbiy faoliyatga transferini ko'rsatadi.

5.3. Muhokama

Olingan natijalar Brown (1987) va Zimmerman (2000) nazariy asoslarini empirik jihatdan tasdiqlaydi: metakognitiv strategiyalarni maqsadli o'rgatish intellektual kompetentlikning barcha komponentlarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Ayniqsa refleksiv-baholovchi komponent bo'yicha yuqori o'sish (+25.3 pp) kuzatilgani Farrell (2007)ning o'qituvchi refleksiyasi haqidagi nazariy ta'kidlariga mos keladi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: bitta universitetda o'tkazilganligi tufayli natijalarni umumlashtirish imkoniyati cheklangan; eksperiment muddati (24 hafta) uzoqroq vaqt oralig'idagi ta'sirlarni o'lchash imkonini bermagan. Kelajak tadqiqotlarda longitudinal dizayn va keng qamrovli namunaviy guruh bilan ishlash maqsadga muvofiq.

6. XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi: metakognitiv strategiyalar asosidagi o'quv modelini tatbiq etish bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual kompetentligini statistik jihatdan muhim darajada oshiradi ($p < .001$); refleksiv-baholovchi va ijodiy-izlanuvchi komponentlar eng yuqori o'sish dinamikasini ko'rsatdi; metakognitiv ko'nikmalar kasbiy pedagogik faoliyatga muvaffaqiyatli transfer qilindi.

Pedagogik amaliyot uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Oliy ta'lim muassasalari o'quv rejalarida metakognitiv strategiyalarga bag'ishlangan alohida modul joriy etilishi;

Ingliz tili metodikasi o'qituvchilari refleksiv jurnal va portfolio texnologiyalarini muntazam qo'llaslari;

O'qituvchi tayyorlash jarayonida peer-coaching va think-aloud metodlaridan foydalanilishi;

Talabalar metakognitiv xabardorligini davriy diagnostika qilish uchun MAI kabi standartlashtirilgan vositalardan foydalanilishi;

Kasbiy rivojlanish dasturlarini metakognitiv refleksiya asosida qurilishi.

Ushbu tadqiqot natijalarini kelajakda o'zbek maktablarida ta'lim beruvchi o'qituvchilar bilan bog'liq longitudinal tadqiqotlarga kengaytirish va turli fanlar o'qituvchilarida metakognitiv kompetentlikni taqqoslash istiqbolli yo'nalish sifatida ko'rinmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Brown, A. L. (1987). Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms. In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, motivation, and understanding* (pp. 65–116). Lawrence Erlbaum Associates.
2. Farrell, T. S. C. (2007). *Reflective language teaching: From research to practice*. Continuum.
3. Flavell, J. H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In L. B. Resnick (Ed.), *The nature of intelligence* (pp. 231–235). Lawrence Erlbaum Associates.
4. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
5. Freeman, D., & Richards, J. C. (1996). *Teacher learning in language teaching*. Cambridge University Press.
6. Muslimov, N. A. (2013). *Kasb-hunar ta'limi pedagogikasi*. Toshkent: Fan va texnologiya.
7. O'zbekiston Respublikasi. (2020). *Ta'lim to'g'risidagi Qonun*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi.
8. Pintrich, P. R., & De Groot, E. V. (1990). Motivational and self-regulated learning components of classroom academic performance. *Journal of Educational Psychology*, 82(1), 33–40.
9. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19(4), 460–475.
10. Usmonboeva, M. (2019). *O'qituvchi kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodologiyasi*. Toshkent: TDPU nashriyoti.